

Alicja Jarugowa*

**KIERUNKI ZMIAN FUNKCJI RACHUNKOWOŚCI
W PROCESIE PRZECHODZENIA DO GOSPODARKI RYNKOWEJ**

I

Problemy rachunkowości w kontekście przechodzenia krajów Europy Centralnej i Wschodniej od gospodarek centralnie sterowanych do gospodarek wolnego rynku są obecnie przedmiotem zainteresowania wielu organizacji międzynarodowych i ponadpaństwowych. Stanowią podstawowy temat licznych konferencji, seminariów, a nawet kongresów, o zasięgu europejskim i światowym. Niekiedy są zapraszani na nie także przedstawiciele ministerstw finansów, agend ds. inwestycji zagranicznych, katedr rachunkowości i stowarzyszeń ekspertów rachunkowości tych krajów. Do najważniejszych należało niewątpliwie Seminarium WSCHÓD - ZACHÓD zorganizowane przez OECD (Organizacja ds. Rozwoju i Współpracy Gospodarczej), we wrześniu 1991 r. w Paryżu. Organizacja ta, skupiająca najbardziej rozwinięte kraje świata postanowiła świadczyć usługi know-how w dziedzinie rachunkowości jako międzynarodowego języka biznesu. W tym celu postanowiono skonfrontować nasz punkt widzenia na przeobrażenia celów, koncepcji i podstaw prawnych rachunkowości z optyką ekspertów zachodnich. Pozwoliło to lepiej zrozumieć nasze rozwiązania w zakresie rachunkowości i ich planowane zmiany, jak również zidentyfikować dziedziny, w których tamtejsze doświadczenia byłyby dla nas przydatne.

Nasze oceny i stwierdzenia znalazły swoje odbicie także w ma-

* Prof. zw., dr hab., kierownik Katedry Rachunkowości UŁ.

teriałach przygotowanych na IX Sesję (5-15 marca 1991 r.) wyspecjalizowanej agendy Społeczno-Ekonomicznego Komitetu ONZ, wchodzącej do Centrum Transnarodowych Korporacji (UN CTC) Międzynarodowej Grupy Roboczej Ekspertów Rachunkowości. Agenda ta pragnie uruchomić u nas roczne studium rachunkowości dla menadżerów zainteresowanych joint ventures.

Można zadać pytanie, dlaczego tak dużą wagę przykładą się do rachunkowości, do przejrzystych bilansów, wysokich kwalifikacji i etyki biegłych księgowych?

Po pierwsze, to rachunkowość finansowa (zwana także transakcyjną) daje wiarygodny obraz płynności, rentowności i generalnie efektywności przedsiębiorstwa. Stanowi to podstawę do okresowych rozliczeń z właścicielami (różne formy spółek), z fiskusem (podatki), a także wizytówkę dla potencjalnych akcjonariuszy itp. Aby jednak możliwe było wejście krajowych przedsiębiorstw na międzynarodowe rynki finansowe, krajowe uregulowania rachunkowości muszą być oparte na wspólnych rozwiniętym gospodarkom rynkowym, podstawowych koncepcjach i założeniach. One bowiem stanowią kanwę, na której buduje się zasady rachunkowości, nazywane także często normami (np. Francja) lub standardami oraz pewne reguły i procedury. Niekiedy mówi się po prostu, że jest to rodzaj filozofii dającej podstawy do objaśniania gospodarczej rzeczywistości poprzez zestaw socjo-technicznych konwencji.

Kwintesencją rachunkowości jest pomiar i komunikowanie, tj. dostarczanie informacji do decyzji o efektywnej alokacji zasobów i ekwiwalentnym podziale nadwyżki, o zachowaniu kapitału i jego pomnażaniu dzięki osiągniętym zyskom. Aby taka rachunkowość była możliwa, muszą być spełnione pewne konieczne warunki. Należą do nich głównie wymierność wszystkich zasobów i strumieni oraz współmierność "wejść" i "wyjść", jak też możliwość pomiaru relacji między nimi. Oznacza to współmierność kosztów i przychodów w danym okresie, możliwość odróżniania przyrostu kapitału własnego netto od zysków, rezerw inflacyjnych itp. Jest to możliwe tylko wtedy, kiedy działa wolny rynek towarowy i finansowy, a przedsiębiorstwa są w pełni skomercjalizowane. Ceny są cenami, pieniądź jest pieniądzem, a budżet nie stanowi substytutu rynku wyrównującego dotacjami tzw. normalną rentowność. Chodzi więc o komercjalizację. Komercjalizacja bowiem oznacza m. in. ekwiwalentną wymianę, możliwość, ale za-

razem i konieczność dostosowania się przedsiębiorstwa do otoczenia (rynkowego, prawnego, instytucjonalnego itp.) dla realizacji jego celów mierzalnych finansowo (i nie tylko). W przypadku przedsiębiorstw prywatnych sprawa jest oczywista. Jeżeli natomiast chodzi o przedsiębiorstwa państwowe, to konieczna jest ich korporatyzacja (Jednoosobowe Spółki Skarbu Państwa), a następnie - w określonych warunkach - prywatyzacja. Jest to konieczne, aby mógł być spełniony warunek pełnego wyodrębnienia podmiotu biznesu (business entity) od właściciela.

Jest zatem sprawą ważną uświadomienie sobie, że rachunkowość spełnia różne cele w gospodarce centralnie sterowanej, o dominującej państwowej własności, od tych, które spełnia w gospodarkach rynkowych, zwłaszcza o rozwiniętym rynku finansowym. Z konieczności zatem okres przekształceń wymaga dostosowania uregulowań prawnych i instytucjonalnych, w myśl nowej filozofii i podstawowych koncepcji rachunkowości zakładających rynkową infrastrukturę itp.

II

W gospodarkach centralnie planowanych głównym zadaniem rachunkowości i sprawozdań finansowych było, jak wiadomo, zapewnienie kontroli i finansowej dyscypliny ściśle ustalonej przez administrację państwową, monitorowanie wykonania planu oraz ochrona mienia. System rachunkowości był szczegółowo regulowany i podporządkowany wymogom statystyki oraz planowania centralnego. Rozmiar mikroefektywności nie był brany pod uwagę. Tak zwaną efektywność wewnętrzną z dużym trudem mierzono tylko za okresy roczne, co jeszcze obecnie daje się odczuć w przypadku popiwku.

Wpływ doktryn ekonomicznych, przyjętych także w statystyce, był widoczny m. in. w podziale na sferę materialną i niematerialną, na różne rodzaje działalności odrębnie finansowanych (np. inwestycja - eksploatacja), co właściwe jest dominacji gospodarki budżetowej. Stąd wizerunek rachunkowości odnoszony był głównie do tzw. ewidencji gospodarczej. Dominującą funkcją rachunkowości była więc funkcja rozliczeniowa, głównie z budżetem z tytułu podatków itp. oraz funkcja kontrolna.

Przedsiębiorstwa działające w gospodarkach rynkowych mają sta-

le do czynienia z niepewnością związaną z dynamiką i zmiennością tych gospodarek, a zwłaszcza zmianami w wielkości i potencjale rzeczywistych rynków, w konkurencji itp. Stąd istotną sprawą jest dostosowanie się przedsiębiorstwa do wymagań otoczenia i ryzyka.

W tych warunkach wyniki jakie przedstawia się w sprawozdaniach rachunkowości powinny odzwierciedlać zdolności dostosowania firmy, tj. produktywności w zaspokajaniu potrzeb klientów przy konkurencyjnych kosztach i stałym wprowadzaniu nowych produktów. Raporty finansowe stanowią m.in. podstawę - dla analityków finansowych - do oceny jakości podmiotu biznesu i jego potencjału dochodowego, szczególnie jeżeli te raporty można porównać z tymi z poprzednich lat, jak również z danymi o wynikach konkurentów. Jakkolwiek regulacje rachunkowości różnią się w poszczególnych krajach, to jednak o wiele mniej zróżnicowane są opinie co do koncepcji i założeń stanowiących podstawę do przygotowania i przedstawienia sprawozdań bilansowych. Stąd ramy konceptualne są na ogół wspólne dla większości krajów zachodnich.

W gospodarkach rynkowych podstawowym celem rachunkowości jest komunikowanie, dostarczanie informacji o wynikach finansowych, pozycji finansowej, zmianach jakie zaszły i jakie się przewiduje w sytuacji finansowej przedsiębiorstwa. Informacje odnoszą się do potrzeb wielu różnych użytkowników, takich jak obecni i potencjalni inwestorzy kapitału, kredytobiorcy, pracownicy, agendy rządowe. Rachunkowość finansowa dostarcza także informacji zasilających systemy rachunkowości zarządczej.

Dostosowanie informacji dla wewnętrznych i zewnętrznych użytkowników, potrzebnych do podejmowania decyzji ekonomicznych jest powszechnie uznane za główny cel rachunkowości, a prowadzenie ksiąg rachunkowych jest ważną, ale tylko częścią rachunkowości. Przede wszystkim rozróżnienia wymaga system rachunkowości (często wspierany komputerowo) od standardów rachunkowości i sprawozdań finansowych. Artikulacja tych ostatnich w prawnych i profesjonalnych regulacjach rachunkowości różni się znacznie w zależności od kulturowych, społeczno-gospodarczych i innych uwarunkowań. Ze względów wymagań ukształtowanych historycznie, kulturowo i instytucjonalnie można wyróżnić kraje, które przy rozwiniętym rynku kapitałowym (giełdy papierów wartościowych itp.) preferują potrzeby inwestorów na rynkach kapitałowych przy stanowieniu standardów ra-

chunkowości i raportów bilansowych. Należą do nich przykładowo Wielka Brytania, USA, Kanada i Australia. Stąd głównym celem sprawozdań finansowych jest tam informowanie akcjonariuszy o wynikach osiągniętych przez przedsiębiorstwo, co ułatwia decyzje dotyczące zakupu, sprzedaży lub zachowania akcji (udziału) w spółce. W innych krajach, jak Niemcy, Szwajcaria i Japonia bardzo ważną rolę odgrywa zabezpieczenie interesów kredytobiorców, stąd głównym celem uregulowań rachunkowości jest dążenie do ustalenia zysku, dzielonego dla akcjonariuszy i równolegle zabezpieczenia interesów wierzycieli. Wiąże się to z konserwatywnym podejściem do wyboru koncepcji pomiaru zwykle nominalnej wyceny elementów aktywów i pasywów oraz koncepcji zachowania kapitału.

Innym czynnikiem rozróżniającym regulacje rachunkowości i sprawozdań finansowych jest zakres państwowego interwencjonizmu w stanowieniu prawa rachunkowości. Dotyczy to głównie wymagań podatkowych, statystyki państwowej i spraw socjalnych.

Wymagania podatkowe dotyczą przeszłości, np. osiągniętego dochodu, wymagają jednolitej prezentacji, realizują politykę gospodarczą państwa (ulgi) itp. Sprawozdania finansowe natomiast powinny stanowić pomoc w podejmowaniu decyzji ekonomicznych, a więc muszą w sposób przejrzysty przedstawiać sytuację przedsiębiorstwa z uwzględnieniem rezerw itp., zabezpieczeniem od ryzyka. Stąd też w wielu krajach sprawozdania finansowe dla celów podatkowych podlegają przekształceniu, a statystyka państwowa, jeżeli ma dodatkowe wymagania, nie ingeruje na ogół w układ sprawozdań finansowych, lecz występuje o ewentualne dodatkowe dane. Rozwiązania przyjęte w 1991 r. w Polsce także zmierzają w tym kierunku.

W gospodarce centralnie sterowanej sprawozdania finansowe przedsiębiorstw państwowych były głównie przedstawiane administracji państwowej i GUS. W związku z tym ujednolicone były nie tylko zasady, plany kont, lecz także procedury ewidencji księgowej, praktycznie dla każdego rodzaju operacji (np. w postaci indeksu typowych księgowości). Równolegle pewne podstawowe koncepcje i założenia rachunkowości nierzadko nie były artykułowane, a niekiedy naginane instrumentalnie, jak np. znane wprowadzanie zmodyfikowanej podstawy kasowej w miejsce memoriałowej - dla ustalania wyników z tytułu sprzedaży.

Przechodzenie do gospodarki rynkowej i budowa nowego ładu gos-

podarczego, który chcemy zbliżyć, a docelowo uczynić przystawalnym do krajów EWG i tym samym ułatwić dopływ kapitału zagranicznego, wymaga znacznych przekształceń standardów rachunkowości. Muszą one jednakże być oparte na uznaniu za wspólne podstawowych koncepcji i założeń wypracowanych w tych krajach. Powstaje więc pytanie, czy np. tworzyć cały system regulacji rachunkowości od nowa, czy oprzeć go na dyrektywach EWG, czy przyjąć Międzynarodowe Standardy Rachunkowości Finansowej (MSR), czy rozwiązania te łączyć z doświadczeniami kraju(ów) o nastawieniu bardziej elastycznym i pragmatycznym, jak Wielka Brytania, czy też bardziej normatywnym, jak np. Francja, gdzie rolę integracyjną odgrywa plan kont? Ile z doświadczeń dotychczasowych i umiejętności księgowych wykorzystać dla zachowania stabilności stosowanych systemów rachunkowości?

Jak już wiadomo od 1.01.1991 r. Rozporządzenie Ministra finansów w sprawie Zasad Rachunkowości uwzględniła w znacznym zakresie Czwartą Dyrektywę EWG. Wzięto więc pod uwagę to, co stanowi wspólny mianownik rachunkowości krajów członkowskich. Uważa się, że jest to minimalny, wspólny mianownik. Zaledwie dotknęto Dyrektywy Siódmej dotyczącej konsolidacji, pozostawiono na boku Dyrektywę Ósmą itp.

Jeżeli natomiast chodzi o MSR, to jest to sprawa bardziej złożona, wychodząca poza ramy niniejszego opracowania. Już tylko w ramach podstawowych konwencji można zauważyć różnice między Dyrektywą Czwartą EWG a MSR. Ponadto MSR zakładają istnienie rozwiniętego rynku finansowego, wielu nowych instrumentów finansowych, odrębnego podejścia do ubezpieczeń (wraz z emeryturami) itp.

Harmonizacja standardów rachunkowości finansowej przewiduje zmniejszanie liczby opcji, dając jeden wzorzec podstawowy, rozwiązanie alternatywne drugiego rzędu oraz rozwiązania, które już nie są aprobowane. Z wielu badań porównawczych wynika, że zysk korporacji ponadnarodowych obliczany według regulacji prawnych danego kraju, znacznie - niekiedy ponad 100% - różni się od zysku obliczanego według MSR. Warto znać te potencjalne różnice wówczas, kiedy przedsiębiorstwa o kapitale mieszanym znajdują się pod presją stosowania MSR w całej ich rozciągłości, co dotyczy także joint ventures w naszym kraju. Sądźmy, że Ministerstwo Finansów bierze te przesłanki pod uwagę przy zmianach regulacji dotyczących zasad, standardów, czy reguł rachunkowości. Jest to jeszcze długa droga

kolejnych przybliżeń. Jedno jest pewne, studiowanie MSR, choć jest zajęciem trudnym, wymagającym znacznej wiedzy w zakresie teorii i różnych konwencji rachunkowości, jednak jest niezwykle pouczające, dające wgląd w filozofię tej dziedziny nauki i w szerokie spektrum potencjalnych zastosowań. MSR powinny więc w całości być udostępnione w kraju¹.

Jest rzeczą konieczną, aby polscy eksperci rachunkowości posługiwali się przyjętymi na świecie terminami rachunkowości i byli dobrze przygotowani do percepcji stale na nowo przystosowywanych do zmieniającej się rzeczywistości ekonomicznej MSR i naszych na nie reakcji, artykułowanych bądź to w rozwiązaniach prawnych, bądź ogólnie akceptowanych zasadach rachunkowości.

Kanwą, na której proces stanowienia standardów, a więc i wszelkich regulacji normatywnych, jest oparty są jednakże podstawowe koncepcje i założenia rachunkowości. Weźmiemy pod uwagę tylko niektóre z nich w odniesieniu do systemów centralnie sterowanych i rynkowych.

K o n c e p c j a p o d m i o t u (business entity) była w przeszłości stosowana nominalnie, gdyż odnosiła się do państwowych zakładów, których wyodrębnienie od właściciela i relacje z otoczeniem imitowały tylko komercyjne stosunki, co określaliśmy mianem rozrachunku gospodarczego. Nie były więc realne ani rachunki opłacalności wyborów, ani ustalenie wyniku finansowego jako miary jednostkowej efektywności (mimo żmudnych badań i weryfikacji).

K o n c e p c j a k o n t y n u a c j i prowadzenia działalności (going-concern) - określona także jako podstawowe założenie rachunkowości - zakłada, że organizacja zarobkowa działa w nieskończoność, że stale powinna odnawiać swój majątek oraz utrzymywać i zwiększać swój potencjał dochodowy. Dla rachunkowości oznacza to odróżnienie przedsiębiorstwa w stanie likwidacji, prywatyzacji, sprzedaży itp. oraz przedsiębiorstwa zachowującego ciągłość działania. W pierwszym przypadku chodzi bowiem o w a r t o ś ć

¹ Katedra Rachunkowości UL podjęła trud przygotowania polskiej wersji wraz z komentarzem MSR, ram conceptualnych oraz Czwartej, Siódmej i Ósmej Dyrektywy EWG, zaś Stowarzyszenie Księgowych w Polsce koordynuje ten projekt i sukcesywnie publikuje te opracowania w specjalnym biuletynie.

rynkową przedsiębiorstwa czy jego składników, w drugim natomiast wartość danego zasobu, maszyny itp. dla przedsiębiorstwa. Innymi słowy wartość unikalnej maszyny będzie aktywowana, gdyż w dłuższym czasie przyniesie spodziewane korzyści dla przedsiębiorstwa. Także przedpłata tenuty dzierżawnej może być zaliczona na następny rok tylko wtedy, kiedy wiemy, że będziemy mieć przychody z dalszej działalności, a więc kontynuację.

W pozostałych sytuacjach występuje konieczność ponownej wyceny, także ustalenia na nowo wartości firmy (goodwill) przy braniu pod uwagę przyszłych korzyści z każdego elementu aktywów, jego wartości sprzedaży netto, wartości ekonomicznej (DCF), wartości negocjowanej z nabywcą, itp. metod oraz technik znanych powszechnie.

Sprawa wyceny komplikuje się w warunkach braku rynku kapitałowego, rynku nieruchomości i gruntów itp. Dodatkowym problemem jest w obu przypadkach wysoka inflacja.

Zdolności przedsiębiorstwa do kontynuacji działania (going concern) przez 2-3 lata mają obowiązek badać dyplomowani biegli księgowi i dać temu wyraz w sprawozdaniu. W celu zmniejszenia ryzyka ubezpieczają się zwykle, gdyż znane są procesy firm, które mimo pozytywnej opinii biegłych zbankrutowały. Łatwo zauważyć, że w systemie scentralizowanym regulacje rachunkowości nie uwzględniały tej koncepcji. Z jednej strony subwencjonowano zakłady nierentowne, z drugiej natomiast centralizowano nawet fundusze amortyzacyjne itp. W rezultacie dominowała krótkookresowa (roczna) orientacja zakładów, podobnie jak to ma miejsce w instytucjach budżetowych.

Zasada memoriałowa (accrual basis) jest kolejnym założeniem rachunkowości finansowej. Jak wiadomo, oznacza ona, że rezultaty transakcji i innych zdarzeń są brane pod uwagę wówczas, kiedy występują (a nie, kiedy gotówka czy jej ekwiwalent będzie otrzymany lub wypłacony) i są ujmowane w księgach rachunkowych oraz w sprawozdaniach finansowych w okresach, z którymi są związane. Całkowicie różna jest podstawa kasowa rachunkowości, występująca w niektórych krajach w rachunkowości budżetowej.

Koncepcja kosztu historycznego (cena nabycia, koszt wytworzenia) była i jest stosowana u nas, podobnie jak w większości krajów świata. Jednakże różnica polegała na tym, że u nas ceny były ustalane arbitralnie i zarówno ich poziom, jak i relacje były odległe od cen światowych. Wystarczy

przypomnieć ile razy ulegały zmianie ceny energii i paliw, a ostatnio środków trwałych. Problem zawsze się komplikuje w warunkach inflacji, nie mówiąc już o hiperinflacji. W tym zakresie nie wypracowane zostały jeszcze w naszym kraju regulacje rachunkowości uwzględniające interesy wszystkich zainteresowanych stron, a nie tylko fiskusa.

Konwencja ostrożnej wyceny (prudence) była znana, choć raczej wąsko dotychczas stosowana. Generalnie rzecz biorąc, polega ona na nieuwzględnianiu przewidywanych zysków, natomiast uwzględnianiu przypuszczalnych strat. Przykładowo zapasy wyrobów na koniec okresu wyceniamy na poziomie kosztu (wytworzenia), jeżeli jest niższy od rynkowej ceny sprzedaży netto lub na poziomie ceny sprzedaży netto, jeżeli ta jest niższa od kosztu. Podobnych zastosowań jest wiele.

W Chinach i Związku Radzieckim dostosowanie uregulowań rachunkowości do zmieniających się warunków rozpoczęło od joint ventures z kapitałem zachodnim. W naszym kraju (antycypując inne rozwiązania prawne) wprowadzono zmiany podstawowych regulacji rachunkowości już w 1991 r., nie czekając na zmiany w Kodeksie handlowym. Można więc spodziewać się dalszych zmian i uzupełnień. Dość powszechna jest jednakże opinia, że łatwiej jest poprawiać i uzupełniać rozporządzenia niż ustawy. Niemniej, biorąc pod uwagę doświadczenie Francji lub RFN z wprowadzeniem Czwartej Dyrektywy EWG, warto zauważyć, że trwało to od czterech do sześciu lat i to w ramach gospodarek o rozwiniętym rynku. Francja dysponowała ponadto stuosobową Krajową Radą Rachunkowości z wieloma grupami roboczymi itp.²

Jak każda, legislacja w dziedzinie rachunkowości wymaga także zachowania tradycji prawnej i spójności z innymi aktami oraz uwzględnienia możliwości implementacji. Wydaje się, że starano się te elementy wziąć pod uwagę w niemałym zakresie. Znajduje to swój wyraz nie tylko w Rozporządzeniu, lecz także we wzorcowym wykazie kont z omówieniem ich funkcjonowania. Plan kont stanowi znaczne ułatwienie w procesie uczenia się, gdyż księgowi przywykli do zintegrowanych struktur. Takie przykłady mamy we Francji, Hiszpanii

² Por. A. J a r u g a, Krajowa Rada Rachunkowości we Francji. Zadania, struktura, znaczenie, "Rachunkowość" 1991, nr 1.

lub też RFN. Inna jest tradycja kulturowa i prawna Wielkiej Brytanii czy USA. Na tej jednak tradycji oparto MSR. Harmonizacja rachunkowości nie jest więc łatwa.

Rachunkowość nie jest wyłącznie dla księgowych. Bez jej zrozumienia przez menadżerów wysiłki mogą być jednostronne. Liczyć się będzie prestiż niezależnych dyplomowanych biegłych księgowych o kwalifikacjach uznawanych przez kraje EWG.

Konieczna będzie ochrona dostępu do zawodu. Także na poziomie dyplomowanego technika rachunkowości. Temu celowi jednakże będzie służyła przebudowa szkolnictwa średniego, znaczne zmiany strukturalne programów na uczelniach wyższych i nowa ustawa o dyplomowanych biegłych księgowych.

Zarówno Ósma Dyrektywa EWG o kwalifikacjach biegłych księgowych, jak i włączanie się wydziałów zarządzania uczelni wyższych do Europejskiego Stowarzyszenia Szkół Zarządzania zdają się temu procesowi sprzyjać. Znaczną rolę może także odegrać pomoc Know How Fund, wyspecjalizowanych agend ONZ i OECD oraz innych organizacji międzynarodowych.

Alicja Jarugowa

DIRECTIONS OF CHANGES
IN ACCOUNTING FUNCTION DURING TRANSITION PERIOD
TO MARKET ECONOMY

The article contains an analysis of changes in conceptions and standards of accounting in Poland performed with regard to needs resulting from the transition to a market economy including the capital market. The advisability and scale of the adaptation of the local accounting regulations to the requirements posed by the EC and a part of the International Accounting Standards are explained and the supranational and international organizations dealing with harmonization of accounting as an international language of business are presented.